

Antropológiai jegyek és bűnbakképzés

Örmények a fajelmélet diskurzusában

Tanulmányunk témáját az a néhány fennmaradt „Igazolvány” megnevezésű, formanyomtatvány jellegű, kitöltött dokumentum határozza meg, amelyek a budapesti Örmény Katolikus Egyházközség levéltárában találhatóak, és többnyire 1944-es keltezésűek. Az egyik irat, amelyen az erdélyi örmény származású Ávedik Félix jogász és Pungucz Antal O. Mech plébános aláírása áll, azt bizonyítja, hogy az Oszmán Birodalomból Budapestre települt örmények árja származásúak. A másik dokumentum azt igazolja, hogy a Trabzonban született Szrábián Imre „árja keresztény”, mivel a nagyszülei is már azok voltak, a végén pedig az alábbi állítás szerepel: „1922. évig az örmények csupán egyházilag köthettek házasságot, miértis az örmény származás egyúttal a tiszta árja és keresztény származást igazolja.”¹ Budapesten tehát a második világháború idején arcképes és arckép nélküli igazolványokat (1. ábra), igazolásokat adtak ki az örmény származásról, pontosabban az „örmény származású árja keresztényekről”.

Arra a kérdésre kívánunk választ adni, hogy a 20. század eleji, szociáldarwinizmuson alapuló fajelmélet miként tekintett az örményekre, illetve milyen érvek szerint alakították azt az abszurd és hátborzongató diskurzust, amely alapján egyes népcsoportokra a halál, míg másokra a kedvező politikai megítélés, vagyis a túlélés várt. Arra szeretnénk választ kapni, hogy az „örmény, tehát árja” meghatározásának mi volt az alapja; a fajelmélet egykori kutatói milyen érvek alapján kötötték az örményeket az árjához, továbbá hogy milyen stratégia húzódott emögött.

A félelem diskurzusa

A 20. század első felében – 19. századi előzményekből kiindulva – egy olyan elméleti vita folyt, amely a holokauszt veszedelmes és emberiségellenes büntetésben végződött. Ezt a tudományosnak hirdetett dialógust fajelméleti diskurzusnak lehet nevezni, amelynek az örmények is – mint keleti népcsoport – érintettjei voltak, és részben annak során váltak az „árja faj” tagjaivá. Az örményeknek, különösen az

* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kara Armenológia Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense (1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1., kovacs.balint@btk.ppke.hu).

1 A dokumentum első említése: Kovács, 2018. 180–181.

A BUDAPESTI ÖRMÉNY SZERTARTÁSÚ RÓMAI KATHOLIKUS EGYHÁZKÖZSÉG	
DIE BUDAPESTER RÖMISCH-KATHOLISCHE KIRCHENGEMEINDE ARMENISCHEN RITUS	
Budapest, V., Vadász-utca 6.	
IGAZOLVÁNY LEGITIMATION	
- 4 - sz.	
..... Budapesti Örmény szertartású Római katolikus i..... th. község a /304/44szám alatt felvett jegyzőkönyv, valamint a rendelkezésre álló adatok alapján igazolja, hogy Szrabian Imre. Örm. sz. r. k. aki 1912 évi XII. hó. 24. napján Trapezunt /Törökország..... született, továbbá: atyja: Szrabian Szeráfin. Örm. sz. r. k. anyja: Takuhi az Margosian Örm. sz. r. k. valamint a nevezett nagyszülői örmény származású árja keresztények. Alulírott Egyházközség hivatalosan megjegyzi, hogy az örmények által főmegesen lakott területeken (Kaukázus, Törökország, Balkánfélsziget stb.) örmény származású egyéneknek zsidó- vagy mohammedán vallású egyénekkel való házasságkötését kizárta az a körülmény, hogy az ilyen vegyes házasságkötést az egyház tilalmazta. 1922. évig az örmények csupán egyháziilag köthettek házasságot, miertis az örmény származás egyuttal a tiszta árja és keresztény származást igazolja. Budapest, 1944. évi V. 3. n.	Die Budapester Römisch-katholische Kirchengemeinde armenischen Ritus bescheinigt auf Grund des unter Zahl 304/44 aufgenommenen Protokolls, sowie der zur Verfügung stehenden Angaben, dass..... Heinrich Srabian arm. kath., geboren am 24. XII. 1912..... in Trapezunt /in der Türkei/....., ferner sein (ihr) Vater: Seraphin Srabian arm. kath. seine (ihre) Mutter: Takuhi geb. Margosian..... sowie die Grosseltern des (der) Genannten arische Christen armenischer Abstammung sind. Die Unterfertigte Kirchengemeinde bemerkt amtlich, dass in den durch Armenier in Massen bewohnten Gebieten (Kaukasus, Türkei, Balkanhalbinsel) die Eheschliessung von Personen o..... m..... isch..... r..... Abstammung mit Personen jüdischer, oder mohammedanischer Religion durch den Umstand ausgeschlossen war, dass solche Mischehen von der Kirche verboten waren und bis zum Jahre 1922 Armenien Ehe nur kirchlich schliessen konnten, aus welchem Grunde die armenische Abstammung gleichzeitig die rein arische und christliche Abstammung beweist. Budapest, den 3. V. 1944.....
világi elnök weltlicher Vorsteher	
	egyházi elnök kirchlicher Vorsteher

1. ábra.
A Szrabian Imrének
kiállított
igazolvány

1930-as évektől, elemi érdekük volt, hogy ne a zsidókkal való rokonítás (tehát ne az úgynevezett elő-ázsiai faj közé sorolás) legyen osztályrészük, hanem a németek mellett az árjak között tartsák őket számon – tudományos és politikai szempontból is. A nemzetiszocializmus fajelméleti érvelése ugyanis azt állította, hogy a történelemnek és a természetnek objektív ellenségei vannak, amelyek és akik – így az alacsonyabb rendű fajok, az életképtelen emberek – akadályozzák a természeti és a történelmi folyamatokat.² Az örményeknek tehát fontos volt, hogy a magasabb rendű fajok közé számítsák őket, mivel a fajok történeti besorolása jogi következményekkel járt. A diskurzus értékelése, az érvek és ellenérvek számbavétele ma már a történettudomány vizsgálódási körébe tartozik.

2 Lehotay, 2009. 44.

Közhely, hogy a 20. században totalitárius rezsimek jöttek létre az európai országokban az első és a második világháború után is, és ezeknek a rezsimeknek a kiépülése mindenhol félelmet szült a társadalmakban. A totalitárius hatalom ugyanis eldöntötte, hogy ki az, aki „jó”, ki az, aki „rossz”, melyik társadalmi csoport „jó”, melyik társadalmi csoport „rossz”, melyik társadalmi csoporthoz való tartozás előnyös és melyikhez való tartozás hátrányos. A félelem együtt nőtt a társadalmakban a totalitarizmus erőteljesebbé válásával. Kialakult a félelem diskurzusa. A félelem határozta meg magát a diskurzus irányítójának, létrehozójának gondolatait is: Hitler maga is félt attól, hogy ha a faji küzdelemben nem győznek az árják a zsidók felett, akkor alulmaradnak, és az a németek totális megsemmisüléséhez vezet.³ A beteges összeesküvés-elméletet irányító félelem határozta meg a közbeszédet, amelyben az antropológiai kutatásokból kinövő eugenika, fajelmélet politikai síkon egyre nagyobb teret nyert.

Michel Foucault a diskurzusról azt írta: „...úgy tűnik, hogy a diskurzus látszólagos tisztelete, e látszólagos logofília mögött félelem rejtőzik. (...) Társadalmunkban mindenesetre mélységes logofóbia uralkodik, és azt hiszem, más társadalmakban ugyancsak – ha ezeket eltérő profil és más ritmika jellemzi is – homályos félelem ezektől az eseményektől, a kimondott dolgok e tömegétől, a kijelentések felszínre bukkanásától, mindattól, ami ebben erőszakos, összefüggéstelen, harcoss és rendezetlen, tehát veszélyes, vagyis a diskurzus folytonos és rendezetlen morájától.”⁴

Saul Friedländernek a náci antiszemitizmusról szóló könyvében leírt hipotézise szerint a zsidóüldözés és a zsidóirtás, amit a nácik vittek véghez, mindenekelőtt a kollektív pszichopatológia körébe tartozik. Míg más népirtások – így az örmények vagy asszírok ellen elkövetett genocídiumok – esetében is mítoszok álltak a tömeggyilkosságok hátterében, amelyek lehettek állandóak vagy funkcionálisak, azaz változóak.⁵ A zsidók vérségi összekapcsolódása mellett a faj fizikai megjelenése, szellemi képességeinek meghatározása, a csoport tagjainak etikai felfogása, esztétikája, általános társadalmi és szexuális magatartása voltak azok az ismertetőjegyek, amelyeket a fajelmélet képviselői tudományos munkamódszereket felvonultatva igyekeztek megállapítani. Mindezeket a tulajdonságokat a keresztény vagy a körülvevő árja világgal szemben definiálták, és a megállapítások meghatározó erejűek voltak a politika, a mindennapok és a történettudomány esetében is.⁶

Örmények és a fajelmélet

Az örmény népirtás hatását a zsidó holokausztra rendszerint Hitler azon kijelentésével szokták illusztrálni, amelyet 1939 augusztusában, a második világháború ki-robbantása előtti napokban egy konferencián tett Lengyelország megtámadásával kapcsolatban: „Egyébként is, ki beszél ma már az örmények megsemmisítéséről?”

3 Weikart, 2011. 86.

4 Foucault, 1991. 880–881.

5 Friedländer, 1996. 11.

6 Uo. 85.

Ugyanakkor nem ez volt az egyedüli érintkezési pont a már lezajlott örmény népi-irtás és a bekövetkező holokauszt között. Stephan Ihrig *Justifying Genocide* című kötetében amellet foglal állást, hogy a két világháború közötti Németországban a politikusok, újságírók, véleményalkotók körében a zsidók, pontosabban a közép-európai antiszemitizmus volt az a prizma, amelyen keresztül az örményeket és az örménykérdést értelmezték.⁷ Az antiszemitizmus sötét eszmetörténete mögött tehát ott lebeg áttetsző paravánként az örmények fajelméleti és faji antropológiai értelmezése. Stefan Ihrig említett kötetében mindössze egy 15 oldalas fejezetet szentel az örmények bemutatásának, amelyben két szerzőre hivatkozva fölhívja a figyelmet arra, hogy a zsidókról és az örményekről alkotott kép és a velük kapcsolatos felfogás hasonlóan alakult: nemcsak a török publikációkra támaszkodott, hanem a faji antropológia eredményeire és a népszerűsítő jellegű fajelméleti írásokra is. Az örmények megjelenése a fajelméleti diskurzusból azonban ennél jóval összetettebb: az örményekkel kapcsolatos érvrendszer a felvilágosodás filozófiájából bontakozott ki, majd idővel a Harmadik Birodalomban elkövetett holokauszt eszmei alapjává vált.

Stefan Ihrig publikációján kívül a nemzetközi történettudományi szakirodalom nem foglalkozott alaposabban ezzel a kérdéssel. Kétségtelen, hogy az örmények „faji eredete” nem alkotta a Harmadik Birodalom fajtörténeti irodalmának központi témáját, ugyanakkor az érvelések között rendszeresen megjelent az örményekről alkotott felfogás, ami mögött pedig egyfajta elméleti bizonytalanság húzódott.⁸ Fontos azt is leszögezni ezen a ponton, hogy a fajelméleti irodalom igen különböző volt: a populista-népszerűsítő fajelméleti és antiszemita irodalomtól az egyre nagyobb számban kiadott fajelméleti kézikönyvekig terjedt.⁹

Elméleti bizonytalanság: az indogermán örmény nyelv

A korábbi elméletek szerint – idetartozik a német nyelvész és orientalista Julius Heinrich Petermann (1801–1876),¹⁰ a katolikus teológus Friedrich Windischmann (1811–1861) munkássága – az örmény nyelv az indogermán nyelvcsaládba tartozik, azonban pontosabban nem klasszifikálták. Friedrich Müller (1834–1898)¹¹ osztrák nyelvtudós, valamint Paul de Lagarde (1827–1891) igyekeztek bebizonyítani, hogy az örmény nyelv a perzsa rokon nyelve.¹²

Heinrich Hübschmannhoz (1848–1908) kötődik az örmény nyelvnek az indogermán nyelveken belüli végleges, pontos besorolása. Hübschmann tevékeny-

7 Ihrig, 2016. 302.

8 Így például Gustav Adolf Küppers a délkelet-európai fajokról szóló könyvében – bár önálló alfejezetben szól az örményekről és arról is, hogy Európában Horvátországon kívül is élnek – egy szót sem ejt származásukról. Küppers, 1943. 34.

9 Hutton, 2005. 80–100.; vö. Ihrig, 2016. 302.

10 Petermann, 1876.

11 Müller, 1876–1888.

12 Történeti áttekintés a nyelvészeti megközelítésről: Zeiler, 1927. 85–104.

sége viszont igen messze állt a fajelmélettől. Lipcsei – később strasbourgi – nyelvész-professzorként dolgozott, hosszú időn keresztül a Velence melletti Szent Lázár-szigeten található mechitarista örmény katolikus kolostorban tanulta az örmény nyelvet, sőt Szebeosz munkáját is lefordította német nyelvre.¹³ Megcáfolta a korábbi nyelvészeti téziseket, úgy vélte, a korábbi kutatók túl nagy figyelmet szenteltek a kölcsönzavaknak,¹⁴ és arra a következtetésre jutott, hogy az örmény egy önálló nyelv az indoeurópai (indogermán) nyelvcsaládon belül. Az ő eredménye volt tehát a máig hivatalos nyelvtörténeti álláspont megfogalmazása, 1875-ben megjelentetett, *Über die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen* című tanulmányában azt hangsúlyozta, hogy az örmény egy önálló indogermán nyelv.¹⁵

A Hübschmann által megfogalmazott, majd mások által is elfogadott elmélet az örmény nyelv indogermán eredetéről bekerült a korszak alapvető indogermanisztikai lexikonjába, a *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde* című kötetbe, és ily módon kanonizálódott.¹⁶ Az indoeurópai eredet tehát ekkor vált egyértelművé, az árájkról azonban – ekkor még – szó sem volt.

Örmények: egy árja népcsoport

A Hübschmann-féle nyelvészeti eredmények ellenére az örmények besorolása nem volt egyöntetű a korabeli szakirodalomban. A fajelmélet egyik első propagálója, Houston Stewart Chamberlain (1855–1927) véleménye szerint az örmények annyiban árák, mint amennyiben az USA-ban élő négerok angolszászok. Chamberlain feltételezhetőnek tartotta az örmények és a zsidók közötti rokonságot,¹⁷ mivel az örmény néplélek egy tipikusan csaló nép karakterét mutatja,¹⁸ ráadásul – véleménye szerint – a fenti jegyek miatt a zsidók, örmények és szírek gyakorlatilag már nem különböztethetők meg. Ezt a megállapítását David George Hogarth (1862–1927) brit régész 1896-ban kiadott, *A Wandering Scholar in the Levant* című munkájára alapozta. A zsidó–örmény összehasonlítás tehát nem csak német fajelméleti találmány volt,¹⁹ művelői más diszciplínákból is kölcsönöztek hasznosnak vélt érveket, ami véleményünk szerint nem az interdiszciplinaritásból fakadt, hanem sokkal inkább a tudománytalan érvelés forrásává vált. Chamberlain az örményeket a faji mellett még a politikai diskurzusba is beemelte, így például a törököket az örményekkel szemben hosszú ideig tanúsított toleráns magatartásért hibáztatta, mivel – véleménye szerint – ha a törökök nem lettek volna annyira engedékenyek az örményekkel szemben, akkor idilli béke uralkodna az Oszmán Birodalomban.²⁰

13 Hübschmann, 1875.

14 Hübschmann, 1883. 1.

15 Hübschmann, 1877. 5.

16 *Armenier* szócikk. Lásd: Schrader, 1917–1923. 56–57.

17 Chamberlain, 1901. I. 357–358.

18 Uo. 389.

19 Vö. Ihrig, 2016. 308.

20 Chamberlain, 1901. 44–45.; vö. Ihrig, 2016. 308.

A nyelvészeti eredmények Theodor Friedrich Wilhelm Pösche (1825–1899) árfjáról szóló, 1878-ban kiadott monográfiájában kaptak először fajelméleti vonatkozást. Pösche az árfját a Dnyeper környékére helyezte, és ezzel az örményeket szintén az árfják közé sorolta: „Úgy tűnik, az örményeket az árfják közé kell sorolnunk, akik a Boszporuszon keresztül Ázsiába jutottak.”²¹ Pösche korabeli történetekre hivatkozik, és megemlíti az örmény történelem bizonyos korszakait, így például azt, hogy Hajk nemzetsége volt az uralkodó az örmények között. Két, egymásnak ellentmondó megjegyzése felettébb érdekes. Pösche egyfelől megjegyezte, hogy a Van-tó (ma Törökországhoz tartozik) melletti, Kr. e. 7. századból származó feliratok nem árja feliratok, másfelől mégis az örmény nyelvre mint árja nyelvre hivatkozik, amely azonban „a hangok és formák tekintetében gyengült és széttörtözött, így árja nyelvként való felismerhetősége nagy nehézségekre ad okot”.²²

1883-ban jelent meg Karl Penka kötete *Origines ariacae* címmel.²³ Penkát a náci népi ideológia egyik úttörőjeként tartjuk számon, aki bécsi gimnáziumi tanárként az elsők között képviselte az „indogermánok” északi származásának elméletét, ugyanúgy az elsők között volt, aki az „indogermán” és „árja” megjelöléseket, az addig tisztán nyelvészeti fogalmakat kulturális és biológiai értelemben is használni kezdte.²⁴ Penka az árfják „fizikai típusának” leírásakor az örményeket – mint fehér embereket – az árfják közé sorolta és a germánokkal rokonította.²⁵

Albrecht Wirth (1866–1936), a nemzetiszocialista és népi fajkutató történész az 1920-as években rendszeresen jelentetett meg kisebb-nagyobb közleményeket náci sajtóorgánumokban,²⁶ így a *Heimatlandban*, a *Neue Preussische (Kreuz-) Zeitungban*, illetve a *Völkischer Beobachterben*, és Dietrich Eckart barátságán keresztül Rudolf Hess és Adolf Hitler ismerősi körébe tartozott.²⁷ Délibábos elméletét az örményekről 1901-ben, az Ázsia fejlődéséről kiadott munkájában fejtette ki, az örményeket az *Irániak* című fejezetben belül tárgyalta. Véleménye szerint az olyan nyugat-iráni népek, mint a médek, a perzsák vagy az örmények turáni elemekből fejlődtek ki, ugyanakkor az árja foglalók meghódították őket. A médek átvették az árja nyelvet, az örmények és a délnyugati perzsák azonban turániak maradtak. Az örmények – akik eredetileg Urartuból származtak, és távolról a grúzokkal rokon rasszt képeznek – zsidókkal és kappadókiai árfjakkal keveredtek össze.²⁸ Wirth egy másik publikációjában is megjelenik a zsidók és az örmények közötti faji rokonosság, ami a zsidókhöz hasonló külső megjelenést kölcsönöz az örményeknek.²⁹

21 Poesche, 1878. 162.

22 Uo. 163.

23 Penka, 1883.

24 Karstedt, 2004. 78.

25 Penka, 1883. 38.

26 Vö. Németh, 2007. 64.

27 Ihrig, 2016. 309.

28 Wirth, 1901a. 8–9.

29 Wirth, 1901b. 25.

Günther és az örmény faj

A Harmadik Birodalom „fajhigienikusa”, faji ideológusa – a „Rassenpapst”-nak is nevezett – Hans Günther (1891–1968) volt. Günther munkásságának nagyon erős befolyása volt az antiszemita diskurzusban, a népszerűsítő és a tudományos szférában egyaránt. Günther már 1930-ban, Hitler hatalomra jutása előtt a jénai egyetem professzora lett a Német Nemzetiszocialista Párt támogatásával. Legfontosabb publikációja a német nép faji kézikönyve volt,³⁰ amelyet csak „a Günther”-ként hívtak a köznyelv. Annak, ami a kézikönyvben benne volt, közvéleményt befolyásoló ereje volt, már csak amiatt is, mivel dekoratív, kemény és bőrkötéses, illetve egyszerű, puha kötéses változatban is kiadták, így mindegyik társadalmi réteg számára elérhető volt. Egy idő után a német nyelvű lakosság könyvespolcainak alapvető darabjává vált. Azoknak, akik nem akarták az 500 oldalas kézikönyvet a kezükbe venni, rendelkezésre állt egy rövidebb változat is, az úgynevezett „Volks-Günther”.³¹ A Lehmanns Verlag a harmadik kiadásból egy példányt Hitlernek is megküldött.

Günther történelemelméleti alapvetésében elvetette a marxista történelem-szemléletet az osztályharcról, helyette Darwintól átvette a „történelem faji koncepcióját”, és azt tette művének fő vezérfonalává. Megállapította, hogy Európában nem létezik a tiszta fajiság, azonban károsnak ítélte a faji keveredést, és azt remélte, hogy az „északi faj” meg tud tisztulni az idegen faji elemektől.³² Hatását az is mutatja, hogy Theodor Fritsch, a náci Németország híres antiszemita írója Günther műveit nevezte meg a legfontosabb forrásaként.³³

Günther az 1933-ban kiadott *Die nordische Rasse* című kötetében részletesen írt az örmények eredetéről, jellemzőiről, mégsem egyértelmű, hogy az elő-ázsiai vagy az árja fajhoz sorolta őket. Egy új kategória tűnt fel nála, az „északi faj”, és az örmények ennek tagjaiként jelentek meg publikációjában.³⁴ A kereszténység felvételét illetően Günther szintén fajelméleti érveket hozott fel, és egyenesen „istentiszteleti prostitúcióról” beszélt az antik örmény vallás vonatkozásában: „Amit a kereszténység előtti hitbeli dolgokról meg lehet állapítani, az egy elő-ázsiai faj által gyakorolt vallás képét mutatja. Anahit, a perzsa termékenység-istennő lép az előtérbe, istentiszteleti prostitúció uralkodott. A főisteneket is Perziából vették át.”³⁵

Mindezekkel aztán a már-már beteges gondolatmenet páli fordulatot vett, és az árja eredethez képest ellentétes – azaz a zsidó-örmény faji – kapcsolatokról írt. Ezúttal az örményeket lelki szempontból a zsidókkal és a görögökkel rokonította, véleménye szerint közös bennük, hogy jó kereskedők, valamint jellemző rájuk a magas fokú intelligencia és empátia.³⁶ Günther Hübschmann alapján az örmény

30 Günther, 1922.

31 Ihrig, 2016. 305.

32 Weikar, 2004. 223–224.

33 Fritsch, 1944. 12.; vö. Ihrig, 2016. 306.

34 Günther, 1934. 221.

35 Uo. 224. Eredeti megfogalmazásban: „Die persische Fruchtbarkeitsgöttin Anahita tritt in den Vordergrund, die gottesdienstliche Prostitution herrschte.”

36 Uo.; vö. Ihrig, 2016. 306.

nyelv indogermán eredete mellett tette le végül a voksát: „Az örmény nyelv jöllehet indogermán, de a hangjaiban a grúz nyelvhez közelít.”³⁷

Mindezek után a fajelmélet lényegi – és talán legkövethetlenebb – részét ismerhetjük meg Günther munkájában: az örmények külső, antropológiai jegyeit igyekezett az egyes szerzők alapján részletezni.³⁸ A sok, szinte már-már összefüggéstelen „fajjellemző” talán a csecsenekkel való példálózás során tűnik a legmeghökentőbbnek: „Míg a csecsenek egy túlnyomórészt elő-ázsiai népcsoport, mégis sok szép emberrel. A csecsenek – szemben a többnyire közepes növésű és zömök örményekkel, keleti-grúzokkal, dagesztániakkal – magas növésűek és vékonyak; ugyanígy szemben az örményekkel és a keleti grúzokkal kevésbé jellemző rájuk az elő-ázsiai hajlam, tudniillik az öregedéssel együtt járó elhízás.”³⁹

Günther részletesen írt az örmény nyelv és az örmények indogermán eredetéről, az örményeket azonban nem nevezte árjáknak művében. Véleménye szerint csak az indiaiak, a médek, a perzsák és ezek rokonai az árják, ők alkotják együtt az indogermánokon belül az „árja” rasszt. Szerinte az árjafogalom „elhasználódása” azonban nem állt meg, és tudománytalanul – állítja Günther – az árjafogalmat mindenkire alkalmazzák, aki nem a sémi [ti. zsidó] nyelvet beszéli.⁴⁰

A különböző szerzőknél az érvelések nemcsak hogy nem követhetők tisztán, de teljesen zavarosak – hasonlóan minden más fajelméleti érvrendszerhez, amelyekben az antikvitás előtti korszakokra vonatkozóan pusztán szimpátia vagy képzelődés alapján próbáltak örökérvényű állításokat tenni. Az örmények esetében két egymással ellentétes érvrendszer ütközött egymással évtizedeken keresztül.

Az örmény „ős-rassz” és az örmények mint „elő-ázsiaiak”

Annak ellenére, hogy a német nyelvészeti eredmények alapján a nemzetiszocializmus fajkutatói között voltak törekvések arra, hogy az örményeket az árják közé sorolják be – de sokkal inkább csak indogermán nyelvűként –, ebben a vonatkozásban, mint fentebb is láthattuk, nem alakult ki konszenzus. Az indogermán érvekkel párhuzamosan a fajelméleti gépezet ontotta az ellenkezőjét is, hogy az örmények a zsidókkal együtt az elő-ázsiai rasszhoz tartoznak.

Az osztrák Ignaz Zollschan (1877–1948) összehasonlító antropológiai munkái tükrözik a sötét korszak tudományos gépezetének gondolkodásmódját. Zollschan *Das Rassenproblem* című munkáját (1910) a nyelvészeti eredmények ismertetésével kezdte, az örmények árja eredetét tudományosan igazolta, és az indogermán-árja népcsoportba sorolta őket: „A kelta-szláv-germán csoport a dél-európai itáliaiakkal és hellénekkal együtt, valamint az ázsiai örményekkel, irániakkal és indiaiakkal együtt egy egységes alapfajt képez, mégpedig az indogermáno-

37 Günther, 1934. 225.

38 Például: Ariëns Kappers, 1930; vö. Günther, 1934. 226.

39 Günther, 1934. 226.

40 Uo. 13–14.

kat vagy árjakat.”⁴¹ Érvelésében azonban eltávolodott a nyelvészettől, és a kor veszedelmes összehasonlító antropológiai vizsgálati módszeréhez igazodva a zsidók és az örmények külső vonásait vetette össze, végül a kiindulási premisszáját is megcáfolta: „Így jött létre – például Ripley⁴² állítása szerint is – a korszakbeli zsidók fiziognómiai típusa a hosszú vándorlásuk talaján és társadalmi elkülönülésükben. Vagyis bizonyos külső körülmények összessége, ugyanúgy a zsidóknál, mint például a baszkoknál és az örményeknél, egy sajátos arctípust hozott létre.”⁴³

A fajelméleti irodalomban az örmények esetében mérföldkönek bizonyult Felix von Luschan (1854–1924) munkássága. Legjelentősebb munkáján, a *Völker, Rassen, Sprachen* című írásán érezhető, hogy a vesztes első világháború után, az elvesztett gyarmatok miatt az etnológiai kutatások a helyüket keresték, és a tudományos elemzés tárgya megváltozott: fokozódott a hazai társadalom vizsgálatának az igénye.⁴⁴ Luschan mint az antropológia professzora azonban nem mindenben képviselte a kifejlődő szociáldarwinizmusnak – mint a fajhigiéna és az eugenika előfutárának – a nézetét.⁴⁵ A *Völker, Rassen, Sprachen* című műve alapvetően tudományosan népszerűsítő munka volt, és meglehetősen kritikus volt a politikai fejlődést illetően. Véleménye szerint a rassz elvesztette jelentőségét, politikailag veszélyes síkra terelődött, amennyiben az emberiséget művi úton – bőrszín, magasság, termet vagy a haj jellege alapján – csoportokra osztja.⁴⁶

Luschan az 1883. évi sendsirli (ma Zincirli, Törökország) ásatásokkal vált ismertté (Sendsirli a késő Hettita Királyságnak volt az egykori fővárosa Kr. e. 1200–709 között).⁴⁷ Etnológiai és antropológiai vizsgálódásai során megállapította az örmény „ősrasz”, az úgynevezett „armenoid” faj létét. 1902-ben közölte első átfogó tudományos értékelését: az armenoid ősraszt illetően egy széles faji háttérről írt, amelynek a hatását számos közel-keleti népcsoporton látni lehet, de az általa bevezetett terminust a faji irodalom számtalan esetben az örmények szinonimájaként használta, és így a negatív faji jegyek interpretálásával az antiszemita diskurzusban az örményeket hamar a zsidókkal rokonították.⁴⁸

Luschan a modern faji antropológia egyik atyjának tekinthető, aki Berlinben 1900–1922 között a tudományterület professzora is volt. Munkásságát nemzetközileg is elismerték, az első világháború idején Lenhossék Mihály (1863–1937) orvos, akadémikus így nyilatkozott róla: „Ilyen pl. v. Luschan tanár, a jeles berlini ethnologus és anthropologus, aki minden alkalmat felhasznál arra, hogy ennek a »társadalmi embertan«-nak a fontosságát hangoztassa. (...) Megvilágítja a modern fajegészségtan és eugenika értelmében a nagy népbetegségek, a tuberculosis, az alkoholismus, a syphilis kérdéseit. Foglalkozik továbbá az átöröklés törvényeivel

41 Zollschan, 1910. 5.

42 Zollschan az alábbi kötetre hivatkozott: Ripley, 1899.

43 Zollschan, 1910. 43.

44 Luschan, 1922.

45 Six-Hohenbalken, 2009. 167.

46 Uo. 186.

47 Ásatási jelentések: Luschan, 1893–1943; a sendsirli ásatásokról bővebben: Wartke, 2009. 307–322.

48 Ihrig, 2016. 303.

s a társadalom és az állam jogaival és kötelességeivel a büntetéssel szemben. Fontos tárgya azután a culturnépek állítólagos »elfajulás«-ának fenyegető réme s ezzel kapcsolatban a véderőre vonatkozó kérdések.⁴⁹

Luschan tudományos téziseit számos népszerűsítő és faji kézikönyv idézte, illetve félrevezetően interpretálta. Különösen az örmények és a zsidók fizikai megjelenése közötti hasonlóságokra tett kijelentései – így a hajlott orr leírása – vezettek a népszerűsítő irodalomban veszélyes kitételekhez. Miközben a *Völker, Rassen, Sprachen* című munkájában Luschan elismerte, hogy a zsidók szemita nyelvet, az örmények pedig „árja nyelvet” beszéltek – ezáltal az örmények árja eredete mellett tette le a voksát –, kijelentette azt is, hogy a zsidók legközelebbi faji rokonai az örmények voltak. Ezt a megállapítását azután számos fajelméleti publikációban gyakran idézték, és a nem túl szerencsés megfogalmazás félreértések alapjául szolgált.⁵⁰

A korszak másik alapművének számító, 1921-ben megjelent *Menschliche Erblichkeitslehre* (az úgynevezett Baur–Fischer–Lenz) szintén tartalmazta ezt az érvelést.⁵¹ A kötet az 1920-as évek eugenikai szakirodalmának egyik legprominensebb műve volt, Hitler ennek második kiadását olvasta 1923–1924-ben a landsbergi börtönben, és magánkönyvtára tartalmazta a mű harmadik kiadását is.⁵² A szerzők az első kötetben az örményeket kifejezetten az elő-ázsiai rasszba sorolták a zsidókkal, illetve a görögökkel együtt: „Az elő-ázsiai rassz az okosság magas foka mellett rendelkezik egy különös képességgel, a másik emberbe való beleérzés képességével és a hozzá való igazodással. A népek – túlnyomórészt elő-ázsiai rasszból – mint a zsidók, görögök, örmények a kereskedelemben és az összeköttetésekben való kiválósággal jellemezhetők, amire már Kant is felhívta a figyelmet.”⁵³

A szerzők az örmények gazdasági szerepével kapcsolatban is hivatkoztak Luschanra, azt állították, hogy Keleten az örmények vagy a görögök által lakott városokban a zsidók csak nehezen vagy soha nem jutnak szerephez. A népi humor ezt kiszínezve úgy mutatja be – írta a kézikönyv –, hogy hét görög kitesz egy zsidót, hét örmény pedig kitesz egy görögöt, vagyis egy örmény 49 zsidót tesz ki.⁵⁴

Az örményekre vonatkozó fajelméleti munkák sorából nem szabad kifelejtenünk Fridtjof Nansen *Betrogenes Volk* című művét sem.⁵⁵ Fridtjof Nansen (1861–1930) neve elsősorban a Népszövetség első menekültügyi főbiztosaként vált ismertté, de tudósként és diplomataként is tevékenykedett, 1922-ben Nobel-békedíjat kapott. Életének utolsó nagy erőfeszítése az örmények megsegítéséért folytatott küzdelem volt.⁵⁶ 1927-ben norvégül megjelent úti beszámolóját németül is kiadták 1928-ban.⁵⁷ A kötet amellet, hogy grúziai és örményországi útirajz, mindkét ország történetét bemutatja. Míg Nansen a grúzoknak alig 30 oldalt szentelt, az örményekről mintegy

49 Lenhossék, 1915. 27.

50 Luschan, 1922. 53–62.; vö. Ihrig, 2016. 303–304.

51 Fischer–Baur–Lenz, 1921.

52 Weikart, 2004. 223.

53 Fischer–Baur–Lenz, 1921. oszám??

54 Uo. 537.

55 Nansen, 1928.

56 Földváry, 2018. 164–165.

57 Nansen, 1927.

100 oldalt írt. Az *Anthropologie und Abstammungskunde* című részben hosszan értekezett az örmény nép származásáról, és megpróbált szintézist alkotni az akkori irodalom alapján az örmény nép eredetére vonatkozóan, és antropológiai vizsgálatokra alkalmas képekkel igyekezett az örmény arctípusokat bemutatni. Nansen az örményeket egy kevert népként határozta meg, a többi elő-ázsiai néphez hasonlóan, ugyanakkor érvelésében nem foglalt állást egyértelműen az elő-ázsiai eredet mellett.⁵⁸

„Zsidóbbak a zsidóknál.” Zsidó származású kutatók az örményekről

Az elő-ázsiai-árja fajelméleti diskurzusban nem csak ideológusok szólaltak meg. Zsidó származású írók is véleményt nyilvánítottak az örmények származását illetően. Számos zsidó szerzőtől lehetne idevágó passzusokat idézni, az alábbiakban két tudós munkáját emeljük ki.

A filozófus Constantin Brunner (1862–1937) *Judenhass und die Juden* című munkájában – amely kifejezetten a korszak antiszemita diskurzusa ellen íródott – az árja származáselmélet ellen érvelt, és a mai álláspontunk alapján azt mondhatjuk, hogy szinte egyedülként, a józan ész talaján állva kijelentette, hogy az egésznek semmi értelme, hiszen „az árják hazáját mindenüvé elhelyezték – Indiába, Baktriába, a Pamírba, Bokharába, Szibériába, Örményországba, Németországba, Franciaországba, Oroszországba, Skandináviába –; mindenhol, még a Paradicsomban is keresték az árják hazáját és sehol sem találták”.⁵⁹ Kétségbe vonta, hogy az orr alapján meg lehetne határozni a zsidók és egyes népek antropológiai jellemzőit: „A vastag kampós orrot, ami speciális zsidó ismertetőjegynek számít, a jövőben talán örmény orrnak lenne célszerű nevezni.”⁶⁰ Brunner a zsidókat mint vezetői elitet (pápák, fejedelmek, királyok) mutatta be Itáliától Angliáig, nem kifejezve az örményeket sem: a középkori Bagratida királyi ház zsidó származása mellett érvelt (tagjai 885–1046 között uralkodtak Örményországban).⁶¹

Arthur Ruppín (1846–1943) zsidó szociológus, cionista a *Die Juden der Gegenwart* című munkájában a zsidóknak a kereskedelembe betöltött szerepéről értekezett, így jutott el a más szerzőknél is megjelenő összehasonlításhoz. Megemlítette a közismert mondást, amely szerint „a kereskedelembe egy örmény kitesz három görögöt, egy görög pedig kitesz három zsidót”. Egyfajta elitista felfogásból eredően ezen népek felsőbbrendűségéről írt, véleménye szerint a közismert mondasok nem véletlenül születtek meg. Az emberiség történetének legrégebb kultúrnépeiről van szó, melyek már akkor léteztek, amikor Közép- és Észak-Európa népei még távol álltak a fejlett kultúrától.⁶² Az örmények népcsoportját tartja a zsidó

58 Nansen, 1928. 232.

59 Brunner, 1918. 111.

60 Uo. 388.

61 Uo. 124.

62 Ruppín, 1920. 41.

rasszhoz a legközelebb állónak, mivel az örmények az egész Kelet legtehetségebb kereskedői, akik – a perzsákkal együtt – jelentős kereskedői talentummal rendelkeznek.⁶³

Az árjaparagrafus és az örmények

A nemzetiszocialisták térhódításával az „árja – nem árja” különbség fontossá vált. 1933. április 7-én a birodalmi kormány elfogadta és hamarosan ki is hirdette a hivatalos közlönyben (*Reichsgesetzblatt*) a hivatásos tisztviselőség visszaállításáról szóló törvényt (*Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums*), amelynek a harmadik paragrafusa, az úgynevezett árjaparagrafus rendelkezett először a nem árják hivatalokból való eltávolításáról. A paragrafust pár nappal később, április 11-én kiegészítették azzal, hogy meghatározták, ki számít árjának.⁶⁴ A kifejezetten rasszista törvényhozás az örményekben is félelmet keltett, nem volt egyértelmű ugyanis, hogy őket melyik rasszhoz sorolják. Martin Staemmler müncheni patológus akkori meghatározása szerint a zsidók az elő-ázsiai rasszhoz tartoznak, és idesorolta az örményeket is. Tudományos magyarázatául az „egy örmény kitesz hét zsidót” hasonlat szolgált: „Nem lehet véletlen, hogy az örmények ugyanúgy az örökké »meggyötört« népek közé tartoznak, mint a zsidók. Nem lehet véletlen, hogy a Balkánon azt mondják: minden örményre hét zsidó jut, hogy kifejezzék, hogy bizonyos zsidó tulajdonságok még jobban érvényesülnek az örményekben.”⁶⁵

Ez az érvelés a német eugenika hívei egyetértésével találkozott. Artasches Abeghian (1898–1955) nahicseváni születésű teológus-filológus, a berlini egyetemen 1926-ban létesített armenológiai tanszék professzora (későbbi náci kollaboráns) azonban rögtön megjelentetett egy cikket,⁶⁶ amelyben élesen elhatárolódott az örmények szenvedésének olyan interpretálásától, mint ahogyan azt Stammler megfogalmazta. Abeghian taglalta, hogy az elmúlt két évszázadban az örmények milyen véráldozatokat hoztak keresztény népként. Felsorolta azokat a német kutatókat, tudósokat, akik az örmény nép kultúrájának vizsgálatában kiemelkedő eredményeket értek el (Heinrich Petermann, Friedrich Windischmann, Max Müller, Heinrich Hübschmann). Véleménye szerint az említett német kutatók igazolták azt, hogy az örmény nemzet és örmény nyelv európai, és az örmények „árja-indogermán eredetűek”.

Végül 1933. augusztus 31-én a Birodalmi Belügyminisztérium fajügyi szakértője, majd szeptember 29-én Wilhelm Frick (1877–1946) birodalmi belügyminiszter úgy határozott, hogy az árjaparagrafus vonatkozásában az örményeket az

63 Uo. 189.

64 „Als nicht arisch gilt, wer von nicht arischen, insbesondere jüdischen Eltern oder Großeltern abstammt. Es genügt, wenn ein Elternteil oder ein Großelternanteil nicht arisch ist.” (Nem számít árjának, aki nem árja, különösen, ha zsidó szülőktől vagy nagyszülőktől származik. Elegendő, ha az egyik szülő vagy az egyik nagyszülő nem árja.)

65 Staemmler, 1933. 49.; vö. Meißner, 2010. 287.

66 Abeghian, 1933. 640–645.

árjához kell számítani, és a besorolás a háború végéig nem változott.⁶⁷ A döntés kiharcolása mögött Paul Rohrbach tevékenysége húzódott meg (lásd lejjebb), vélhetően ő győzte meg a belügyminisztériumot arról, hogy az örmények fajilag hasznosak.

A megkésett *Armeniertum* – *Ariertum*

Komoly feladatot szántak a szerkesztők és a szerzők az 1934-ben kiadott *Armeniertum* – *Ariertum* című kiadványnak. A gót betűs írással nyomtatott kötetet a Német-Örmény Társaság (Deutsch-Armenische Gesellschaft) jelentette meg.⁶⁸ A társaság éves közgyűlésein általában nem sokan vettek részt, 1921-ben voltak a legtöbben (39 fő). A kis létszámú tagság ellenére a szervezetnek jelentős szerepe volt az örmények nyilvános képviseletében, és nagy részben a társaságnak köszönhető, hogy az örményeket a hitleri faji törvények mégsem sújtották, és nem került sor az örmények internálására. A társaság elnöke a korábban említett Paul Rohrbach volt.⁶⁹ Az örményekről megfogalmazott zavaros fajelméleti szövegek félelmet keltenek, Rohrbach a visszaemlékezéseiben arról írt, hogy a nemzetiszocialisták azt tervezték, hogy nemcsak a színtiszta örményeket, de a német-örmény vegyes házasságból születetteket is faji szempontból kedvezőtlenül sorolják be.

Az *Armeniertum* – *Ariertum* című kötetben 11 szerző olyan szövegei kaptak helyet, amelyek az örményeknek az *árja* rasszhoz való tartozását kívánták bemutatni. A közreműködők valamennyien olyan német tudósok voltak, akik német nyelvterületen az örmény történelemmel, filológiával, építészettel foglalkoztak, vagy a fajelmélet már tekintélyes képviselői voltak.⁷⁰

Az első cikk Hans Heinrich Schaefer (1896–1957) vallástörténésztől, orientalistától származik, címe *Die Stellung des Armenischen unter den indogermanischen Sprachen*. A nyelvtörténeti írás inkább a kultúrtörténeti vonatkozásokat emeli ki, első mondatában az örmény és a német nép közötti rokoni kapcsolatra hívja fel a figyelmet, aminek az alapja a nyelv, a hit és a görög (kultúrára alapozott) képzés. A német és az örmény kultúra közötti párhuzamok sorába illeszkedik az örmény bibliafordítás és a gót Wulfila-biblia is.⁷¹

Johann von Leers (1902–1965) történész, jogász, nemzetiszocialista publicista *Armeniertum und Ariertum* címmel közölt szöveget a kiadványban.⁷² Rá már a kortársai is úgy tekintettek, mint a Harmadik Birodalom házi propagandistájára, aki Heinrich Himmler mellett egyfajta kultúrpolitikai funkcionáriusi szerepet is be-

67 „Die Armenier im Sinne Gesetzes zur wiederherstellung des Berufsbeamtentums den Ariern zuzurechnen sind.” Vö. Rohrbach, 1934. 42.; Feigel, 1989. 292.; Meißner, 2010. 287–288.

68 Feigel, 1989. 292–293.

69 Heyer, 1978. 25.

70 *Armeniertum* – *Ariertum*, 1934. Tanulmányunkban nem mutatjuk be mind a 11 írást, hanem csak azokat, amelyekben a fajelméleti érvelés hangsúlyos szerepet kap.

71 Schaefer, 1934. 6.

72 Személyéről bővebben: Sennholz, 2013.

töltött, Joseph Goebbels tanácsadója és propagandistája volt a „zsidó ügyekben”. Jellemző Leersre, hogy különböző publikációiban egymással teljes mértékben ütköző álláspontokat képviselt: míg az 1933-ban megjelent művében az örményeknek a közel-keleti vagy armenoid fajhoz való tartozásáról írt,⁷³ egy évvel később az *Armeniertum – Ariertumban* ennek az ellenkezőjét állította. Leers – Günther *Rassenkunde Europas*⁷⁴ című munkája alapján – az örmény nyelv indogermán eredete mellett érvelt. Günther mellett Paul Rohrbachra és Johannes Lepsiusra hivatkozott, Lepsius ugyanis a *Der Todesgang des armenischen Volkes* című kötetében a menekülő örményekről megjegyezte: „Sokan közülük [a deportált örmények] szőke hajjal és nagy kék szemekkel, olyan halálos komolysággal és öntudatlan fensőbbiséggel néztek ránk, mintha már az ítélet angyalai lennének.”⁷⁵ Lepsius mondatából Leers azt a következtést vonta le, hogy az örmények az európai népek családjának a legnemesebb rasszához, az úgynevezett északi rasszhoz tartoznak, tehát az örmény árja nép.

Artasches Abeghian *Nordysche Typen in Armenien* című írásában arra hívta fel a figyelmet, hogy nem létezik tiszta rassz, és véleménye szerint az örmény sem az. Az árja faj jellemzőit Fridtjof Nansen megfigyelései alapján tartotta bizonyítottnak az örmények esetében. Nansen örményországi tanulmányútja során (1925) megjegyezte: „Különösen egy fiatal férfin csodálkoztam el, hogy milyen szőke volt a haja és a szakálla, milyen világos volt a bőrszíne, és az arca akár egy skandináv arca is lehetett volna.” Emellett ezek az antropológiai jegyek – így a szőke haj – jelen vannak az örmény népdalokban, illetve a régi forrásokon (*Movses Xorenac'i*) alapuló történetekben, ami azt bizonyítja, hogy „az örmény nép a szőkék szépségideálját testesíti meg”.⁷⁶

Karl Heinrich Roth-Lutra (1900–1984) német antropológus az örmény népet a fajtudomány és a népkarakterisztika szempontjából vizsgálta.⁷⁷ Roth-Lutra nem tartozott az eugenika legismertebb művelői közé, minden bizonnyal azért került a kiadvány szerzői sorába, mert éppen a kiadás évében, 1933-ban lett a pfälzi tudományos társaság (Pfälzischen Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften, PGFW) fajtudományi osztályának a vezetője, tehát karrierje fölfelé ívelt. Kutatói tevékenysége során a „Rheinlandbastard”-okat⁷⁸ vizsgálta, így neve a kényszersterilizáláshoz is kötődött.⁷⁹

Roth-Lutra érvelését a szokásos módon történeti források felhasználásával kezdte, először felsorolta a bizonyítékokat, hogy az örmény indogermán nyelv,

73 Leers, 1933; vö. Ihrig, 2016. 315–316.

74 Günther, 1926. 179–180.

75 „Viele davon mit hellem Haar und großen blauen Augen, die uns so totenst und mit solch unbewußter Hoheit anblickten, als wären sie schon Engel des Gerichts.” Lepsius, 1919. 52.

76 Abeghian, 1934. 12–13.

77 Roth, 1934. 16–19.

78 A Rajna-vidék francia megszállásában gyarmatokról származók is részt vettek. A színes bőrű katonák és a helyi nők gyerekeit nevezték gúnyosan „Rheinlandbastard”-oknak. A fajelmélet kutatói a fekete és fehér szülőktől származó gyermekeket hibás származásúaknak tekintették, Eugen Fischer és Fritz Lentz a „Kommission Nr. 3” égisze alatt sterilizáltatta őket. Vö. Pommerin, 1979.

79 Schmuhl, 2008. 225.

majd az örményeket bátor és harcos népként írta le. Míg más fajelméleti munkák az örmények kereskedői mentalitásában a zsidókkal való hasonlóságot látták, Roth-Lutra a történelmi sorsukat hangsúlyozta, az igazságtalanságot, ami arra kényszerítette az örményeket, hogy számos diaszpóráközösségükön keresztül a kereskedelem foglalkozzanak. Történelmi érveléssel megcáfolta a fajelméleti irodalom állítását, amely szerint az örmény népből hiányzik az államalkotó erő.⁸⁰

A német-örmény kulturális kapcsolatokról érkezett Ewald Stier (1864–1946) dessau-i lelképítész,⁸¹ aki már 1914-ben megfogalmazta, hogy örmény ösztöndíjasokkal és német képzéssel a „német gondolat győzelemre juthat a világban”.⁸² Ez a vezérfonala az *Armeniertum – Ariertumban* megjelent tanulmányának is. Oly módon igyekezett a Felix von Luschnannal megjelenő negatív örményképet (hogy egy örmény kitesz hét zsidót) megcáfolni, hogy az örményeket Ararát körül élő parasztnépként írta le.⁸³

Josef Strzygowski (1862–1941) bécsi művészettörténész-professzor az örmény művészet értékeit európai kontextusba helyezte.⁸⁴ Már 1918-ban megjelent, *Die Baukunst der Armenier und Europa* című monográfiájában is az árja eredethez kapcsolta az örmény építészet egyediségét, kifinomaltságát. Tézisét összehasonlító vizsgálattal alakította ki, galíciai és indiai mintákat alapul véve – ez utóbbiakkal vett hasonlóságokat észre, amiből árja bevándorlásra következtetett.⁸⁵

A *Die Armenier als Träger des indogermanischen Baudenkens* című írásában párhuzamokat keresett a német és az örmény építészet között. Felhívta a figyelmet az örmény építészet és az aacheni dóm közötti hasonlóságokra, de saját művészettörténelmi pályájának fejlődését is az örmény építészet tanulmányozása során szerzett tapasztalataival magyarázta. Az örmény építészetben az iráni tűztemplomok későbbi leképeződését látta, ezáltal bizonyítottnak tartotta az indogermán és az árja eredetet.⁸⁶ Minden németnek, aki az indogermán jellemzőket akarja megismerni, azt ajánlotta, hogy az ő örményekről szóló művét vegye kézbe, sőt azt is javasolta, hogy olvasói ne Itáliába utazzanak, hanem az indogermán építészet legfontosabb területére, Örményországba! Mert bár Rómában, Ravennában vagy Milánóban az átalakuló épületek csillogó példái találhatóak, az összefüggéseket csak Iránban és Örményországban fogja a szemlélő megérteni.⁸⁷

A Deutsch-Armenische Gesellschaft főtitkára, Richard Schäfer (1873–1946) Kassalban született, 1898-ban Urfába utazott, hogy ott a hamidi mészárlás túlélőinek segítsen. Erről önálló írást is megjelentetett.⁸⁸ Németországba való visszaérkezését követően, 1899-ben Berlinben telepedett le, és a Deutsche Orient-Mission titkáráként dolgozott. Ettől kezdve Lepsius hűséges társaként, majd Lepsius 1926-os

80 Roth, 1934. 18–19.

81 Goltz–Meissner, 2004. 475.

82 Stier, 1914. 54.; vö. Nottmeier, 2017. 364.

83 Stier, 1934. 23–28.

84 Strzygowski, 1918; vö. Dmitrieva–Kovács, 2014. 13.

85 Strzygowski, 1918. II. 619.

86 Maranci, 1999. 361–378.

87 Strzygowski, 1934. 31–33.

88 Schäfer, 1898.

halála után is a különböző örmény ügyek támogatója volt.⁸⁹ A *Die abendländische Kulturwelt und die Armenier* című írásában az istentelenséget állította szembe a kereszténységgel. A bolsevizmus ateizmusa elleni harcban szükség van az örményekre, össze lehet velük fogni, és ez Adolf Hitler számára is hasznos lehet – állítja Schäfer érvelése.

A kötet utolsó tanulmánya a Deutsch-Armenische Gesellschaft vezetőjétől, Paul Rohrbachtól származott, aki *Eine überflüssige Frage* címmel publikálta írását. Kiindulópontja az, hogy az örmények árják vagy helyesebben indogermánok. Tehát a származástani és a nyelvészeti kategóriákat próbálta strukturálisan összefüggésbe hozni (az örmény nyelv indogermán eredete, mint tudjuk, Hübschmann óta bizonyított). Többször kitért arra, hogy a Taurus és az Ararát között néhány évtizede még földművelő örményekkel találkozott, akiket azóta megsemmisítettek. Ez a tény véleménye szerint azért fontos, mert az örmény parasztság vizsgálatával lehet fajelméleti bizonyítékokra szert tenni, nem pedig a nyugati kikötőkben élő örmények vizsgálatával, akik a kereskedelemre és a pénzszerzésre termettek.⁹⁰

Annak ellenére, hogy az *Armeniertum – Ariertum* azután jelent meg, hogy az örményeket az árják közé sorolták, valamint sokszor kétértelmű megfogalmazásokat tartalmazott, tényleg segített az örményeknek. Richard Schäfer tanulmánya alapján Uwe Feigel erre a következtetésre jutott 1989-ben.⁹¹ A kiadvány – noha bizonyos mértékben ismert – tudományos igényű elemzése eddig nem történt meg. Axel Meißner a korról szóló monográfiájában egy lábjegyzetnyi összefoglalóban mutatta be az egész kis kötetet.⁹²

Az *Armeniertum – Ariertum* a háború alatt, 1942–1943-ban Stuttgartban újból kiadták,⁹³ a háború után viszont igyekeztek eltüntetni, Kelet-Németországban mint a nemzetiszocializmus irodalmi terméke bekerült a forgalomból kivonandó könyvek közé (az NDK-ban a négykötetes *Liste der auszusondernden Literatur* tartalmazta ezek listáját). A második világháború után az indogermán kutatások visszatértek eredeti tudományos medrükbe, a beteges faji összehasonlítások után valóban a nyelvi és nyelvészeti vizsgálódások kerültek előtérbe, és az armenológia értékelhető eredményeket mutatott fel.⁹⁴

A Németországban megjelent *Armeniertum – Ariertum* nem egyedi kiadvány volt, a fajelmélet, így az örmények fajtudományi besorolása a korszak Európájában szélesebb körben művelt irányzat volt. Franciaországban a második világháború alatt Ruben Kherumian két monográfiát adott ki az örmény fajról,⁹⁵ Bulgáriában pedig az *Armeniertum – Ariertum*ra kísértetiesen hasonló összeállítás jelent meg német nyelven.⁹⁶

89 Goltz–Meissner, 2004. 443.

90 Rohrbach, 1934. 42–44.

91 Schäfer, 1934. 38–41.; vö. Feigel, 1989. 293.

92 Meißner, 2010. 288.

93 Association Internationale des Etude Arméniennes. Newsletter Nr. 4. December, 1984.

94 Például: Solta, 1960. 60.

95 Kherumian, 1941; Kherumian, 1943.

96 *Armenier und Armenien*, 1941.

Egy sötét tudomány sötét eredményei

Tanulmányunkban a tudományos és a mindennapi diskurzust meghatározó, a fajok eredetére vonatkozó elméletek mögötti érveket igyekeztünk sorra venni az örményekről alkotott koncepció vonatkozásában. Az örményeknek az elő-ázsiai népcsoportokhoz való sorolása mögött részben antropológiai érvek, részben a bűnbakképzés motívuma állt. E tekintetben az örményekre és a zsidókra aggatott tulajdonságok azonosak voltak, mindegyik népcsoporthoz a „kapzsi kereskedők” jellemzés társult. A bűnbakképzés a totalitárius rendszerek eleme, Edna Bonacich a közvetítő kisebbségek (*middleman minorities*) elméletében bizonyította ezt,⁹⁷ hozzá hasonlóan Hannah Arendt mint a rasszizmus kibontakozásához vezető alkotóelemet nevezte meg ezt a jelenséget. Arendt szerint a zsidókat bűnbaknak tekintő elmélet tulajdonképpen azt is magában foglalja, hogy bárki lehetne a bűnbak, tehát az áldozat teljesen ártatlan.⁹⁸

Stefan Ihrig álláspontjával szemben az a véleményünk, hogy az írások társadalomra gyakorolt hatása nem az alapján értelmezhető, hogy hol jelentek meg – tudományos periodikában, népszerű újságokban vagy nagy példányszámban kiadott népszerű fajelméleti kézikönyvekben –, a leírt érvek ugyanis egyformán alakították a közvéleményt, egyformán befolyásolták az adott korszak felfogását és légkörét.

A bemutatott munkák, érvrendszerek véleményünk szerint kiválóan bizonyítják, hogy az örmények faji besorolásának kérdése igenis jelen volt a korszak tudományos és társadalmi gondolkodásában egyaránt. Egyértelműen látszik, hogy az *Armeniertum* – *Ariertum* örménybarát szerzői egyöntetűen az árjához tartozás mellett foglaltak állást, ugyanakkor más esetekben nem egyértelműek a megjelent vélemények. Az örményekkel kapcsolatos kép inkább heterogén, mint homogén volt, a megítélések gyakran kifejezetten ellentmondóak voltak. A korszakban árjának lenni kiváltság volt, elő-ázsianak lenni viszont kifejezetten hátrányos következményekkel járt, így a vitában a pozitív és a negatív tulajdonságokat hangsúlyozó érvek feszültek szembe egymással.

A fajelméleti meghatározásnál egyértelműen a (ködös) vérségi összekapcsolódás volt a legfontosabb érv, amit nyelvtudományi eredményekkel támasztottak alá. Amennyiben elfogadjuk, hogy a nyelv volt az örmények árja besorolásának az alapja, akkor állíthatjuk, hogy Hübschmann nyelvészeti eredményei mentették meg az örményeket a holokauszt borzalmaiktól, azaz egy esetleges második népi-irtástól. A vérségi összekapcsolódás mellett a faj fizikai megjelenése, etikai felfogása, társadalmi magatartása és kultúrája jelentették a fő érvelési pontokat, amihez a más népekkel való összehasonlítás társult.

A tanulmányban bemutatott diskurzus csak részben jelent meg Magyarországon, átvételét a Budapesten található levéltári adatok igazolják. Elméleti vita

97 Bonacich, 1973. 583–594.

98 Lehotay, 2009. 44.

– feltételezhetően az örmények kis száma miatt – Magyarországon nem folyt. Szálasi Ferenc örmény származása kapcsán sem jelent meg a kérdés, sem a parlamenti vitában, sem a sajtóban, sem a fajelméleti irodalomban.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Abeghian

1933 Abeghian, Artasches: Die Armenier und ihre Stellung in der Familie der Völker. In: *Christliche Welt*, 47. (1933) 640–645.

1934 Abeghian, Artasches: Nordische Typen in Armenien. In: *Armeniertum – Ariertum*. Potsdam, 1934.

Ariëns Kappers

1930 Ariëns Kappers, Cornelius Ubbo: *Contributions to the Anthropology of the Near East*. Vol. I. *The Armenians*. Amsterdam, 1930. (Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, vol. 33. nr. 8).

Armenier und Armenien

1941 *Armenier und Armenien*. Sofia, 1941.

Armeniertum – Ariertum

1934 *Armeniertum – Ariertum*. Hrsg. v. Deutsch-Armenische Gesellschaft Berlin. Potsdam, 1934.

Bonacich

1973 Bonacich, Edna: A Theory of Middleman Minorities. In: *American Sociological Review*, 38. (1973) 5. sz. 583–594. DOI:10.2307/2094409.

Brunner

1918 Brunner, Constantin: *Judenhass und die Juden*. Berlin, 1918.

Chamberlain

1901 Chamberlain, Houston Stewart: *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*. München, 1901.

Dmitrieva–Kovács

2014 Dmitrieva, Marina – Kovács, Bálint: Die Kunst der Armenier im östlichen Europa – eine Einleitung. In: *Die Kunst der Armenier im östlichen Europa*. Hrsg. v. Dmitrieva, Marina – Kovács, Bálint. Köln–Weimar–Wien, 2014. 9–19.

Feigel

1989 Feigel, Uwe: *Das evangelische Deutschland und Armenien. Die Armenierhilfe deutscher evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der deutsch-türkischen Beziehungen*. Göttingen, 1989.

Fischer–Baur–Lenz

1921 Fischer, Eugen – Baur, Erwin – Lenz, Fritz Gottlieb Karl: *Grundriss der menschlichen Erblichkeitslehre und Rassenhygiene*. München, 1921.

Foucault

1991 Foucault, Michel: A diskurzus rendje. In: *Holmi*, 3. (1991) 7. sz. 868–889.

Földváry

2018 Földváry Zsolt: Fridtjof Nansen (1861–1930). In: *Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. 100 éve történt az örmény népirtás*. Szerk.: Czézár Nikolett – Kovács Bálint – Őze Sándor. Bp., 2018. 164–165.

Friedländer

1996 Friedländer, Saul: *A náci antiszemitizmus. Egy tömegpszichózis története*. Bp., 1996.

Fritsch

1944 Fritsch, Theodor: *Handbuch der Judenfrage. Die wichtigsten Tatsachen zur Beurteilung des jüdischen Volkes*. 49. kiadás. Leipzig, 1944.

Goltz–Meissner

2004 Goltz, Hermann – Meissner, Axel: *Deutschland, Armenien und die Türkei 1895–1925. Dokumente und Zeitschriften aus dem Dr. Johannes-Lepsius-Archiv*. Teil 3. *Thematisches Lexikon zu Personen, Institutionen, Orten, Ereignissen*. München, 2004.

Günther

1922 Günther, Hans F. K.: *Rassenkunde des deutschen Volkes*. München, 1922.

1926 Günther, Hans F. K.: *Rassenkunde Europas*. München, 1926.

1934 Günther, Hans F. K.: *Die nordische Rasse bei den Indogermanen Asiens. Zugleich ein Beitrag zur Frage der Urheimat und Rassenherkunft der Indogermanen*. München, 1934.

Heyer

1978 Heyer, Friedrich: *Die Kirche Armeniens. Eine Volkskirche zwischen Ost und West*. Stuttgart, 1978.

Hutton

2005 Hutton, Christopher: *Race and the Third Reich: Linguistics, Racial Anthropology and Genetics in the Dialectic of Volk*. Cambridge, 2005.

Hübschmann

1875 Hübschmann, Heinrich: *Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber. Aus dem Armenischen des Sebeos*. [Univ. Hab.-Schr.] Leipzig, 1875.

1877 Hübschmann, Heinrich: Über die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen. In: *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, 23. (1877) 1. sz. 5–49.

1883 Hübschmann, Heinrich: *Armenische Studien*. I. Teil. *Grundzüge der armenischen Etymologie*. Leipzig, 1883.

Ihrig

2016 Ihrig, Stefan: *Justifying Genocide. Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler*. Cambridge–London, 2016.

Karstedt

2004 Karstedt, Lars von: *Sprache und Kultur. Eine Geschichte der deutschsprachigen Ethnolinguistik*. [Dissertation. Universität Hamburg.] Hamburg, 2004. https://ediss.sub.uni-hamburg.de/bitstream/ediss/1020/1/Karstedt_Sprache_und_Kultur_2004.pdf.

Kherumian

1941 Kherumian, Ruben: *Les Arméniens. Race, origines ethno- raciales*. Paris, 1941.

1943 Kherumian, Ruben: *Introduction à l'anthropologie du Caucase. Les Arméniens*. Paris, 1943.

Kovács

2018 Kovács Bálint: Az örmény származású „árja keresztények”. In: *Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. 100 éve történt az örmény népirtás*. Szerk.: Czézár Nikolett – Kovács Bálint – Őze Sándor. Bp., 2018. 180–181.

Küppers

1943 Küppers, Adolf Gustav: *Die Völker und Rassen Südosteuropas*. Berlin, 1943.

Leers

1933 Leers, Johann von: *Forderung der Stunde: Juden raus!* Berlin, 1933.

Lehotay

2009 Lehotay Veronika: A totalitárius rendszerek Hannah Arendt munkásságában. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica*, 27. (2009) 1. sz. 41–62.

Lenhossék

1915 Lenhossék Mihály: Az anthropológiáról és teendőinkről az anthropológia terén. In: *Budapesti Szemle*, 163. (1915) 21–52., 189–228., 381–426.

Lepsius

1919 Lepsius, Johannes: *Der Todesgang des armenischen Volkes. Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges*. Potsdam, 1919.

Luschan

1893–1943 Luschan, Felix von: *Ausgrabungen in Sendschirli*. Bd. I–V. Berlin, 1893–1943.

1922 Luschan, Felix von: *Völker, Rassen, Sprachen*. Berlin, 1922.

Maranci

1999 Maranci, Christina: Armenian Architecture as Aryan Architecture: The Role of Indo-European Scholarship in the Theories of Josef Strzygowski. In: *Visual Resources*, 13. (1999) 361–378.

Meißner

2010 Meißner, Axel: *Martin Rades „Christliche Welt“ und Armenien. Bausteine für eine internationale Ethik des Protestantismus*. Berlin, 2010.

Müller

1876–1888 Müller, Friedrich: *Grundriss der Sprachwissenschaft*. Bd. I–IV. Wien, 1876–1888.

Nansen

1927 Nansen, Fridtjof: *Gjennem Armenia*. Oslo, 1927.

1928 Nansen, Fridtjof: *Betrogenes Volk. Eine Studienreise durch Georgien und Armenien als Oberkommissar des Völkerbundes*. Leipzig, 1928.

Németh

2007 Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945*. II. köt. A „Harmadik Birodalom” (1933–1945). Bp., 2007.

Nottmeier

2017 Nottmeier, Christian: *Adolf von Harnack und die deutsche Politik 1890–1930. Eine biographische Studie zum Verhältnis von Protestantismus, Wissenschaft und Politik*. Berlin, 2017.

Penka

1883 Penka, Karl: *Origines ariacae. Linguistisch-ethnologische Untersuchungen zur ältesten Geschichte der arischen Völker und Sprachen*. Wien, 1883.

Petermann

1876 Petermann, Julius Heinrich: *Grammatica linguae Armenicae*. Berlin, 1876.

Poesche

1878 Poesche, Theodor: *Die Arier. Ein Beitrag zur historischen Anthropologie*. Jena, 1878.

Pommerin

1979 Pommerin, Reiner: *Sterilisierung der Rheinlandbastarde. Das Schicksal einer farbigen deutschen Minderheit 1918–1937*. Düsseldorf, 1979.

Ripley

1899 Ripley, William Z.: *The Races of Europe: A Sociological Study*. New York, 1899.

Rohrbach

1934 Rohrbach, Paul: Eine überflüssige Frage. In: *Armeniertum – Ariertum*. Potsdam, 1934. 42–44.

Roth

1934 Roth, Karl: Zur Rassenkunde und Charakteristik des armenischen Volkes. In: *Armeniertum – Ariertum*. Potsdam, 1934. 16–19.

Ruppin

1920 Ruppin, Arthur: *Die Juden der Gegenwart. Eine sozialwissenschaftliche Studie*. Berlin, 1920.

Schaeder

1934 Schaeder, Hans Heinrich: Die Stellung des Armenischen unter den indogermanischen Sprachen. In: *Armeniertum – Ariertum*. Potsdam, 1934. 5–8.

Schäfer

1898 Schäfer, Richard: *Unsere Orient-Reise*. Kassel, 1898.

1934 Schäfer, Richard: Die abendländische Kulturwelt und die Armenier. In: *Armeniertum – Ariertum*. Potsdam, 1934. 38–41.

Schmuhl

2008 Schmuhl, Hans-Walter: *The Kaiser Wilhelm Institute for Anthropology, Human Heredity and Eugenics, 1927–1945*. Berlin, 2008.

Schrader

1917–1923 Schrader, Otto: *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde. Grundzüge einer Kultur- und Völkergeschichte Alteuropas*. Bd I. A–K. Berlin–Leipzig, 1917–1923.

Sennholz

2013 Sennholz, Marco: *Johann von Leers. Ein Propagandist des Nationalsozialismus*. Berlin, 2013.

Six-Hohenbalken

2009 Six-Hohenbalken, Maria: Felix von Luschan Beiträge zur Ethnologie. Zwischen imperialem Liberalismus und den Anfängen des Sozialdarwinismus. In: *Felix von Luschan (1854–1924). Leben und Wirken eines Universalgelehrten*. Hrsg. v. Ruggendorfer, Peter – Szemethy, Hubert D. Köln–Weimar–Wien, 2009. 165–193.

Solta

1960 Solta, G. R.: *Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen*. Wien, 1960.

Staemmler

1933 Staemmler, Martin: *Rassenpflege im völkischen Staat*. München, 1933.

Stier

1914 Stier, Ewald: Die Armenier und die deutsche Kultur. In: *Noris*, 7. (1914) 40–54.

1934 Stier, Ewald: Die deutsch-armenischen Kulturbeziehungen. In: *Armeniertum – Ariertum*. Potsdam, 1934. 23–28.

Strzygowski

1918 Strzygowski, Josef: *Die Baukunst der Armenier und Europa*. Bd. I–II. Wien, 1918.

1934 Strzygowski, Josef: Die Baukunst der Armenier und Europa. In: *Armeniertum – Arier-tum*. Potsdam, 1934. 29–33.

Wartke

2009 Wartke, Ralf-B: Felix von Luschan und die Ausgrabungen in Senschirli. In: *Felix von Luschan (1854–1924). Leben und Wirken eines Universalgelehrten*. Hrsg. v. Ruggendorfer, Peter – Szemethy, Hubert D. Köln–Weimar–Wien, 2009. 307–322.

Weikart

2004 Weikart, Richard: *From Darwin to Hitler. Evolutionary Ethics, Eugenics, and Racism in Germany*. New York, 2004.

2009 Weikart, Richard: *Hitler's Ethic. The Nazi Pursuit of Evolutionary Progress*. New York, 2009.

Wirth

1901a Wirth, Albrecht: *Die Entwicklung Asiens von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*. Frankfurt am Main, 1901.

1901b Wirth, Albrecht: *Volkstum und Weltmacht in der Geschichte*. München, 1901.

Zeiler

1927 Zeiler, Heinrich: Armenisch. In: Reichelt, Hans – Zeiler, Heinrich: *Die Erforschung der indogermanischen Sprachen*. Band 4. Teil 2. 2. Hälfte. *Iranisch und Armenisch*. Straßburg, 1927. 85–104. (Grundriss der indogermanischen Sprach- und Altertumskunde, 4/2.)

Zollschan

1910 Zollschan, Ignaz: *Das Rassenproblem. Unter besonderer Berücksichtigung der theoretischen Grundlagen der jüdischen Rassenfrage*. Wien–Leipzig, 1910.

BÁLINT KOVÁCS

ANTHROPOLOGICAL CHARACTERISTICS AND THE MAKING OF SCAPEGOATS

ARMENIANS IN THE DISCOURSE OF THE RACE THEORY

The study analyses the following questions. How did the early 20th century racial theoretical discourse view Armenians based on social Darwinism? Why and how have Armenians been classified as part of the “Aryan race”? This discourse has a connection to the Armenian community in Hungary as well, as there are numerous documents in the archives of the Armenian Catholic Parish in Budapest which certify that Armenians – who settled in Budapest from the Ottoman Empire – had an “Aryan origin”. The classification of Armenians as a Near Eastern race was based on anthropological factors and also based on the motive to making them scapegoats. For the Aryan racial classification was clearly the “ethnic” link, which was supported by linguistic findings.